

מנהיגות ועומק אינטלקטואלי

אבי בראלי, פנחס גינוסר

זאב ז'בוטינסקי הוא דמות מפתח בתנועה הלאומית שייסדה את החברה הישראלית. הוא המייצג המובהק של הציונות הימנית החילונית במחצית הראשונה של המאה העשרים ואחד המנהיגים הבולטים שלה עד מותו. כל המבקש להבין את השורשים הפוליטיים והתרבותיים של הימין החילוני בישראל מוכרח להידרש לאישיותו, לפעולותיו ולדרכו הרעיונית. ז'בוטינסקי ייסד ועיצב את אחת מן האסכולות הפוליטיות הראשיות בישראל, האסכולה השלטת במשך רוב השנים בשלושת העשורים האחרונים. בהיותו כותב בהיר ומחונן, הנחיל לה מפה מושגית ברורה ותפיסות בעלות עומק אינטלקטואלי על שאלות היסוד החברתיות-כלכליות והמדיניות-ביטחוניות.

בפוליטיקה המודרנית של יהודי מזרח אירופה, זירת התהוותה של הציונות, היה משקל לא מבוטל לשמאל דווקא. הדבר התבטא בעצמתה הפוליטית והחברתית של תנועת 'הבונד' ברוסיה לפני מהפכת 1917 ובפולין בין שתי מלחמות העולם, בחשיבות הרבה של הסוציאליסטים בורם האוטונומיסטי ובורם הטריטוריאליסטי ובהתעצמות הבולטת של השמאל בתנועה הציונית ובארץ-ישראל מימי העלייה השנייה ושנות העשרים עד לעלייתו של השמאל לעמדת הנהגה ב-1933. גם האופי הפרוגרסיבי של התנועה הציונית של הרצל, מימי ייסודה, סייע להתפתחותה ולהתעצמותה של הציונות השמאלית. אבל כמו הזירה הפוליטית הכללית של יהודי מזרח אירופה כך גם התנועה הציונית עצמה היתה זירה מגוונת במגמותיה ובתוכה היתה חשיבות רבה למה שיש לכנות 'ציונות ימנית חילונית'.

הספר המוגש כאן לקורא, השלישי ב'סדרת נושא' של כתב העת עיונים בתקומת ישראל, בא להאיר חלק מן המורשת שהנחיל ז'בוטינסקי לאסכולה פוליטית חשובה בישראל ובאמצעותה לתרבות הפוליטית הישראלית בכללותה. אבל תיאור האסכולה הזאת בתור 'ציונות ימנית חילונית' אינו מובן מאליו. ז'בוטינסקי אכן היה ציוני חילוני והיה ימני בהשקפותיו הכלכליות, אבל האם האסכולה שייסד היא-היא הציונות הימנית החילונית בה"א הידיעה? הצלחתו של מנחם בגין לאחד בין מי שראו עצמם ממשיכיו של ז'בוטינסקי ובין מי שראו עצמם ממשיכי הציונות הכללית מחזקת מאוד את הנטייה לשייך את האגף הימני בציונות הכללית (מתנגדי וייצמן) ואת המפלגה הרעיונית-סוציאליסטית של ז'בוטינסקי למחנה פוליטי ציוני אחד.

מבחינה חברתית-כלכלית יש טעם בשיוך, ולא רק התפתחויות פוליטיות מאוחרות בישראל של שנות השישים והשבעים ואילך מאוששות אותו. במרוצת עשוריה הראשונים של התנועה הציונית התגבשו בה שני אגפים לא סוציאליסטיים: האחד, בראשות וייצמן, נטה לתכנון

מוסדי באמצעות התנועה הציונית, להפעלת הון לאומי לצד הון פרטי ולטיפוח התיישבות על קרקע לאומית לצד התיישבות פרטית. על כן הוא שיתף פעולה עם תנועת העבודה הציונית לפני ואחרי שהיתה לכוח הפוליטי העיקרי בציונות. הוא היה קרוב אליה מעשית ורעיונית, כדרכם של זרמים פוליטיים מקבילים בליברליזם האירופי. באגף לא סוציאליסטי שני אפשר להכליל את הרוויזיוניסטים של ז'בוטינסקי ופלגים שונים של הציונים-הכלליים ושל 'החוגים האזרחיים' בארץ-ישראל. אגף זה בכללו, למרות 'מנטליות פרולטרית' מסוימת של לא מעטים מאנשי התנועה הרוויזיוניסטית, חתר להשליט את הגיון הפעולה, את הערכים ואת האינטרסים של ההון הפרטי על המפעל הציוני בארץ-ישראל ופיתח יריבות מעמדית עם תנועת העבודה.

אבל ז'בוטינסקי לא התייצב בראש אגף זה כולו, למול האגף בראשות וייצמן. למעט פרק זמן לא ארוך אחרי הצהרת בלפור, ז'בוטינסקי לא נמנה עם שורת המנהיגים הרשמיים הבכירים של ההסתדרות הציונית, אף על פי שהיה אחד מאישיה הבולטים, עד פרישתו ממנה ב־1935 ועמו הרוויזיוניסטים. הוא התייצב באופוזיציה להנהגת ההסתדרות הציונית, ואפילו כאשר יריבו חיים וייצמן נקלע למצוקה פוליטית קשה בקונגרס 1931 והודח מנשיאות ההסתדרות הציונית, אפילו אז לא הצליח ז'בוטינסקי לארגן סביב הנהגתו את הציונות הכללית הלא סוציאליסטית ולהחליף בכך את וייצמן. אחרי הניצחון של תנועת העבודה בבחירות לקונגרס הציוני ב־1933 ואחרי שהוביל את מפלגתו לפרישה מההסתדרות הציונית, הותיר אפוא ז'בוטינסקי מאחוריו את הציונים-הכלליים כולם, על שני אגפיהם (מתנגדי וייצמן ותומכיו), תחת הדומיננטיות של הציונות השמאלית.

ישנן סיבות שונות לאי-התגבשותה של הציונות הימנית או הבורגנית במחנה פוליטי אחד בהנהגתו של ז'בוטינסקי. שתיים בולטות הן אישיותו המסקנית, הלא קואליציונית, והעובדה שההתגבשות החברתיות-כלכליות בתנועה הציונית לא חפפו את ההתגבשות בשאלת הסכסוך שהתפתח עם הערבים ובשאלת היחסים עם בריטניה. לא מעטים בציונות הימנית היו פשרנים ביותר למול התנגדות הערבים לשאיפות המדיניות של היהודים בארץ-ישראל, ורבים בתוכה, בייחוד אחדים מראשי השלטון המקומי בארץ-ישראל דאז שהיו מאורגנים ב'איחוד האזרחי', ביססו את פעולתם הפוליטית על שיתוף פעולה הדוק עם שלטונות המנדט הבריטיים. עמדות כאלה הרחיקו אותם מבעל 'קיר הברזל' ומאנשיו.

אבל העובדה שז'בוטינסקי הפוליטיקאי לא גיבש מחנה ציוני ימני אחד, כמו שעשה שנים רבות אחר כך מנחם בגין, לא צריכה להסתיר מעינינו את העובדה שז'בוטינסקי האידאולוג והסופר שרטט קווי מתאר חשובים ביותר להתפתחותה של הציונות הימנית כולה, חשובים מעבר לזמנם. כמחצית ממאמרי הכרך מוקדשים לבחינת הפעולה האידאולוגית, הספרותית, העיתונאית והחינוכית של ז'בוטינסקי המסאי, המשורר והמתרגם. הדבר משקף את כיוון ההתעניינות של המחקר בן זמננו בז'בוטינסקי. הנטייה לעסוק בתרומותיו היסודיות לחברה ולתרבות של ישראל, אלה העמידות יותר לתמורות הזמנים, מוליכה חוקרים רבים לבדוק את הפילוסופיה החברתית-פוליטית שלו ואת תפיסותיו התרבותיות והחינוכיות. ייתכן שאחדים מהם חשים בדומיננטיות של הערכים החברתיים של הימין בחברה הישראלית והם מבקשים לבדוק את שורשיהם ההיסטוריים.

לבני זמננו יש עניין רב בגרסת ז'בוטינסקי לשלילת הגלותיות, בתפיסת ההדר שלו. גם ניתוחו על היחס בין לאומיות, דמוקרטיה, זכויות אדם ואמונה דתית נוגעים בשאלות שטורדות את דעתם של ישראלים רבים היום. האם היה ז'בוטינסקי, כדעת רבים, הניך הליברליזם או הלאומיות הליברלית של המאה התשע עשרה באירופה, או שהיה, כדעת אחרים, המבטא של הלאומיות האינטגרלית בת המאה העשרים בציונות? לדעת אלה וגם לדעת אלה יש נציגות בין הכותבים כאן. התשובות המנוגדות לשאלה זו נובעות מפירושים היסטוריים שונים של טקסטים ושל פעולות פוליטיות של ז'בוטינסקי ומסקנות פרשניות שונות על היחס בין שחרור לאומי ופרכולריזם לאומי מזה ובין דמוקרטיה ליברלית ואוניברסליזם מזה במחשבתו של אחד המנסחים החשובים של האידיאולוגיה הציונית לגוניה. זיקתו של ז'בוטינסקי לעולם הרוחני של המאה התשע עשרה לעומת זיקתו למושגי המאה העשרים יכולות להיבחן לא רק דרך השקפתו הפוליטית, אלא גם בעזרת התבוננות באוריינטציה התרבותית שלו. האם היה ז'בוטינסקי 'נגוע' בדקדנס של סוף המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים? האם כאן אפשר להניח את האצבע בבואנו לאתר זיקה אפשרית שלו ללאומיות רדיקלית בת המאה העשרים או להסביר את הטיפוח של האגף האנטי-ליברלי בתנועתו? הרגישות האינטלקטואלית המאפיינת את הדקדנס של ראשית המאה דומה במובנים לא מבוטלים להלוך הרוח הפוסט-מודרני משלהי המאה העשרים ואילך, וקרבה זו מסבירה אף היא את העניין שבני זמננו מוצאים במחשבתו של ז'בוטינסקי.

אפשר לדון ביחס בין ליברליזם ללאומיות בתפיסת ז'בוטינסקי גם באמצעות בחינת נטייתו הברורה לגדור את התרבות הגבוהה מפני רדוקציות פוליטיות וכך להבדילה מזו העממית והמגויסת, זו שגם ממנה לא מנע עצמו הפוליטיקאי ואיש התרבות רב ההשפעה. האם תיחום זה הוא גילוי של ליברליזם במחשבתו של ז'בוטינסקי, ליברליזם בן המאה העשרים הרואה במדינה המתעצמת איום על החירות, והאם הוא מתקשר לתפיסתו הכלכלית הגורסת בבירור 'מדינה קטנה' בכל הנוגע להתערבות המדינה בחברה האזרחית ובשוק ורואה בגידור של 'הפוליטי' ובהגבלתו תנאי לקיומה של החירות? בתפיסת ז'בוטינסקי ניכר מתח בין פוליטיות אינטנסיבית ביותר, חיים מגויסים לשירות רעיון פוליטי גדול, ובין השקפה תרבותית אנטי-פוליטית ביסודה, אסתטיקה אנינה הכרוכה בהסתייגות מן ההמון ומן האתוס הדמוקרטי שנכרך בו. גם מתח זה מקשר את מחשבתו של ז'בוטינסקי באופן אולי מפתיע עם סתירה אופיינית לקפיטליזם המאוחר, בן זמננו. מצד אחד הפוליטיקה מעצבת במידה רבה את הקפיטליזם המאוחר, שכן יחסי הכוח הכלכליים-חברתיים המאפיינים אותו מעוגנים במבנים פוליטיים; מצד אחר התרבות הפוסט-מודרנית של הקפיטליזם המאוחר מאופיינת באתוס אנטי-פוליטי מובהק, בהסתייגות מן 'הפוליטי' או 'הקייבוצי', בחשדנות כלפי 'החברה'.

* * *

הרב-גוניות המרשימה באישיותו של ז'בוטינסקי משתקפת במאמרי איש בסערי¹ שלוש מסות בתחילתו מתבוננות באיש ובתולדותיו בבחינה מקיפה ואחריהן מובאים כאן שבעה

1. אנתנו מודים לפרופ' יעקב שביט על ההצעה ששם הכרך יציין קובץ מפתבי ז'בוטינסקי שפרסם בנו ערי בשנות החמישים: זאב ז'בוטינסקי, בסער, הוצאת ערי ז'בוטינסקי, ירושלים 1953.

עשר מאמרים מחקרניים על ארבעה מן התחומים המרכזיים בחייו של ז'בוטינסקי: שיה רעיוני; שירה וספרות, עיתונאות וחינוך; מדינאות ופעילות פוליטית; טיפוח צבאיות ולוחמה של יהודים. רוב המאמרים העוסקים בפוליטיקה ובצבאיות ממוקדים בימי המשבר של יהדות אירופה, משנות השלושים ואילך, זמן של מבחן עליון להנהגה הציונית דאז, ומציגים מקצת מן ההיבטים של מעורבות ז'בוטינסקי באותו משבר. מטבע הדברים הכרך אינו מקיף את כל הנושאים החשובים האפשריים. לא עלינו המלאכה לגמור. אסופות כמו זו המוגשת לכם כאן משקפות את מצב המחקר ואת הנושאים המעניינים את החוקרים בזמנן.

מאמרי הכרך מציגים ומנמקים עמדות מגוונות ואף סותרות זו את זו בעניינים חשובים. חתרנו לכך שהכרך יהיה זירה רב־קולית של כתיבה מבוקרת על פי קני מידה מדעיים. גיוון העמדות משקף את העובדה שז'בוטינסקי אינו מעניין רק את חסידיו. ייתכן שהתבטאה כאן גם הכרה גוברת בכך שז'בוטינסקי ותנועתו יצקו יסוד חשוב בתרבות הפוליטית בישראל והשתתפו בעיצוב הממלכתיות הישראלית, ועל כן הם אינם בגדר של 'מגזר' מבודד כמו שאולי נתפסו בעבר.

חקר ז'בוטינסקי ותנועתו, כמו חקר נושאים אחרים בתולדות הציונות, מפעלה הארץ־ישראלית ומדינת ישראל, מצוי בתוך הקשר עמוס של מחקר תנועתי, הוצאות לאור בעלות מגמה פוליטית ומאמצים ליצור תודעה היסטורית קיבוצית של אסכולות פוליטיות מסוימות. בעריכת המאמרים המחקריים של הכרך נשקל הכתוב לגופו, הוחלו עליו קריטריונים מקצועיים מתאימים של מדעי החברה והרוח ונשמרו כמובן נקודות הראות של הכותבים. שלוש המסות בתחילת הכרך הן בבחינת הערכות חופשיות יותר. לדעתנו יש ערך תרבותי רב לסוג זה של כתיבה, לצד הכתיבה 'המכופתרת' יותר, והשתיים מזינות זו את זו.

ז'בוטינסקי מעורר כאמור עניין עיוני מיוחד לאחרונה. עמדנו על מקצת הסיבות לכך לדעתנו: זיקה מסוימת בין האוריינטציה התרבותית שלו ובין הלוך הרוח הפוסט־מודרני; המרכזיות של ערכי הציונות הימנית בהתוויית דרכה החברתית־כלכלית של מדינת ישראל בשלושת העשורים האחרונים והשפעתה הרבה של תפיסת 'קיר הברזל' על דרכה המדינית של ישראל; דיוניו מאירי העיניים של ז'בוטינסקי בשאלות שטורדות את מנוחת הישראלים גם כיום, כמו היחס בין פרטיקולריותם לאוניברסליותם בעיצוב המדינה היהודית או המתח בין פוליטיות לאנטי־פוליטיות, שמאפיין במידה רבה את המחשבה הציבורית בת זמננו בישראל. ההתעניינות בז'בוטינסקי התבטאה בשורה ארוכה של ימי עיון וערבי תרבות רבי קהל שהתקיימו בשנת 2000, 'שנת ז'בוטינסקי', שיום וארגון מכון ז'בוטינסקי לציון מאה ועשרים שנה להולדתו ושישים שנה לפטירתו של המנהיג הציוני. הם התקיימו בין כותליהם של מוסדות ממלכתיים, אקדמיים ותרבותיים רבים. גם הכרך איש בסער של כתב העת עיוניים בתקומת ישראל הוא פרי שיתוף פעולה בין ארבעה מוסדות כאלה: מכון בן־גוריון לחקר ישראל של אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, מוסד הרצל של אוניברסיטת חיפה, מכון ז'בוטינסקי בישראל והמרכז למורשת מנחם בגין. אנחנו מקווים שהכרך, בעקבות 'שנת ז'בוטינסקי', יתרום להעמקת הדיון של החברה הישראלית בשורשיה הרעיוניים, התרבותיים והפוליטיים.